

Stanisław Tabaczyński (red.) *„Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa”*; Prace Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych t. IV, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, ss. 288.

Prezentowany tom zawiera materiały z konferencji pod tym samym tytułem, zorganizowanej w związku z 80 rocznicą urodzin prof. Witolda Hensla przez Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN oraz Instytut Archeologii i Etnologii PAN, w dniach 26-27 czerwca 1997 roku w Warszawie.

W skład tomu wchodzi czternaście artykułów skoncentrowanych wokół wspólnego zagadnienia, dotyczącego relacji zachodzących między wyróżnionymi przez archeologa jednostkami taksonomicznymi a układami społecznymi, językowymi, antropologicznymi, istniejącymi w przeszłej rzeczywistości. Artykuły uporządkowano w dwie grupy.

Pierwsza grupa obejmuje problematykę związaną z procedurami wydzielenia kultur archeologicznych i innych jednostek taksonomicznych. Zawiera

ona artykuły: R. Schilda *Stefan Krukowski i jego myśl teoretyczna*; A. J. Tomaszewskiego *Kultury w początkach kultury – interpretacje zróżnicowania zespołów środkowopaleolitycznych*; H. Kowalewskiej-Marszałek *Kontynuacja osadnicza a zmiana kulturowa – na przykładzie badań cmentarzyska w Kicharach Nowych koło Sandomierza*; L. Czerniaka *Systematyka kulturowa a rzeczywistość – przykład kultur neolitycznych na Kujawach*; B. Gedigi *Kultura lużycka a rzeczywistość*; L. Leciejewicza *Kultury archeologiczne wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej a rzeczywistość etniczna i społeczno polityczna*.

W artykułach pomieszczonych w drugiej grupie autorzy koncentrują się na zagadnieniach związanych z pojęciem kultury, jako przedmiotem i zarazem narzędziem analizy i interpretacji źródeł ar-

cheologicznych. W skład tej części wchodzi następujące artykuły: S. Tabaczyńskiego *Rzeczowe korelaty kultury: znaczenie pojęcia i problemy interpretacyjne w badaniach archeologicznych*; A. Pałubickiej *Koncepcje magii Frazera i Levy-Bruhla a problem poznania humanistycznego*; J. Lecha *Kultura archeologiczna: z dziejów jednego pojęcia*; D. Minta-Tworzowskiej *Archeologiczne rekonstrukcje świata prądziejowego wobec krytyki postmodernistycznej*; J. Ostoja-Zagórskiego *Kultura archeologiczna w świetle konstruktywistycznego modelu poznania*; M. Parczewskiego *Kultura archeologiczna a teoria wspólnot komunikatywnych*; A. Buko *Elementy kultury materialnej jako oznaki identyfikacji grupowej: przykład ceramiki*; L. R. Łoźnego *Antropologia. Archeologia. Kultura*. S. Tabaczyński napisał również słowo wstępne i uwagi końcowe.

Ponieważ niemożliwym jest objęcie w krótkiej formie, jaką jest recenzja, bogactwa poruszonej w omawianej pracy problematyki, skoncentruję się na kwestii, z mojego punktu widzenia najistotniejszej, gdyż dotyczącej bezpośrednio samego problemu rozumienia pojęcia *kultura archeologicznej*.

W zależności głównie od ustosunkowania się do tego pojęcia, artykuły zamieszczone w omawianym tomie rozpadają się, w sposób może nawet trochę niezamierzony zarówno przez autorów, jak i redaktora tomu, na wspomniane dwie zasadnicze grupy. Ogólnie w literaturze archeologicznej mamy do czynienia z całym spectrum opinii na temat definicji pojęcia *kultura archeologiczna*. Najbardziej skrajnymi poglądami są, z jednej strony, dziś już coraz rzadszy naiwny realizm, nadający kulturze archeologicznej status bytu realnego w przeszłości; z drugiej strony, konstruktywizm (postmodernizm) akcentujący ścisłą zależność praktyki od teorii i pozwalający traktować kulturę archeologiczną jako byt jedynie pomyślany.

To drugie ujęcie ma swoje odpowiedniki w szeroko rozumianych naukach humanistycznych. W omawianej pracy z tym ujęciem najsilniej związane są artykuły D. Minta-Tworzowskiej i J. Ostoja-Zagórskiego.

D. Minta-Tworzowska zwraca uwagę na konieczność odwoływania się do określonej teorii kultury i społeczeństwa w badaniu świata prądziejowego¹. Zauważa przy tym, że istniejące obecnie w archeologii paradygmaty różnią się zasadniczo swym

celem: dążą albo do rekonstrukcji, albo do interpretacji świata prądziejowego. Dokładniej archeologia tradycyjna dąży do rekonstrukcji, archeologia modernistyczna (w tym procesualna) dąży do interpretacji i rekonstrukcji, zaś archeologia kontekstualna (postprocesualna) nastawiona jest wyłącznie na interpretację. Zdaniem autorki ontologizowanie kultur archeologicznych jest ściśle związane z rekonstrukcją przeszłej rzeczywistości. Archeolodzy tradycyjni bywają często przekonani, że wyróżnione przez nich, na podstawie pozostałości materialnych, kultury reprezentują realne i różne grupy ludzkie. Modernizm wprowadził inne ujęcie kultury – podejście systemowe również w wersji instrumentalizmu. W tym ujęciu kultura archeologiczna to narzędzie badawcze, pełniące funkcję heurystyczną, porządkującą, typologiczną. Kultura archeologiczna tak rozumiana służy porządkowaniu danych obserwacyjnych, a nie opisowi przeszłej, realnej rzeczywistości. Archeologia postprocesualna, inspirowana postmodernizmem, odrzuciła dążenie do obiektywności na rzecz relatywizmu. Przyjęto, że każdy ma prawo interpretować rzeczywistość, zaś wspólną wizję przeszłości osiąga się poprzez ustalenie consensusu – uzgodnienie wspólnej interpretacji przeszłości w oparciu o propozycje formułowane przez poszczególnych badaczy.

J. Ostoja-Zagórski w swym artykule rozwija tylko i wyłącznie ujęcie konstruktywistyczne². Podobnie jak D. Minta-Tworzowska, wskazuje, że w konstruktywizmie zakłada się istnienie wielu równoważnych interpretacji świata. Odrzuca traktowanie kultur archeologicznych jako istniejących realnie elementów składowych przeszłej rzeczywistości. Autor sugeruje, że w poznawaniu przeszłości istotnych staje się wiele czynników. Tworzenie wiedzy jawi się jako dialog zewnętrzny: ze źródłami i opiniami innych badaczy; i dialog wewnętrzny: z własnymi poglądami, systemem wartości. Na zakończenie autor zauważa, iż nie można koncentrować się tylko i wyłącznie na klasyfikacji i typologii źródeł, bez refleksji nad światem i człowiekiem, takie postępowanie, zdaniem autora powszechnie obecne w archeologii, nie pozwala pojmować przeszłej rzeczywistości dziejowej zgodnie z wymogami współczesnej humanistyki.

¹ O zależności między teorią a praktyką i wpływie przyjmowanych założeń na sposoby porządkowania źródeł D. Minta-Tworzowska pisze szerzej w: 1994 „Klasyfikacja w archeologii jako sposób wyrażania wyników badań, hipotez oraz teorii archeologicznych”, Poznań.

² Za szerokim pojęciem „konstruktywizmu” rozumie się najczęściej postmodernizm, poststrukturalizm, pragmatyzm, por. A. Zybertowicz 1995 „Przemoc i poznanie. Studium z nieklasykcyjnej socjologii wiedzy”, Toruń.

Krytycznie do archeologii kulturowo-historycznej odnosi się również w swym artykule S. Tabaczyński. Zwraca uwagę na wieloznaczność pojęcia *kultura* i związaną z nim zasadność operowania pojęciem *kultura materialna*, nawiązując przy tym do swoich wcześniejszych rozważań³. Podział na kulturę materialną, duchową i społeczną, jako względnie autonomiczne sfery, uznaje za charakterystyczne dla myśli pozytywistycznej. Spowodował on tendencję do badania elementów kulturowych w izolacji, by zrekonstruować ich rozwój i rozprzestrzenienie, bez podejmowania prób określania znaczeń, nadawanych tym elementom kultury w różnych kontekstach. S. Tabaczyński, nawiązując do wypowiedzi A. Kłoskowskiej, opowiedział się za nierozdzielnością kultury materialnej i duchowej, proponując rezygnację z powyższej terminologii na rzecz pojęcia *korelatu*. Zdaniem autora, pojęcie to, w odróżnieniu od pojęcia *wytworu*, pozwala najlepiej zrozumieć wzajemne relacje zachodzące pomiędzy sferą społeczną a materialną. Relacja ta pozwala także precyzyjniej określić charakter stosunków zachodzących pomiędzy przeszłym układem społeczno-kulturowym, a źródłami archeologicznymi – korelatami tego układu. Na zakończenie autor formułuje postulat całościowej analizy kultury, która to analiza obejmować miałaby zarówno morfologię *kultury materialnej*, jak i jej stosunki z całościowo rozumianym otoczeniem. Z postulatem tym związane jest odejście od nieproduktywnej, coraz dokładniejszej systematyki i klasyfikacji, na rzecz interpretacji zjawisk historycznych.

Również krytycznie do prób łączenia pojęcia kultury archeologicznej ze zjawiskami społecznymi z przeszłości odnosi się w swym artykule A. J. Tomaszewski. Omawia on różne sposoby interpretacji zróżnicowania zespołów krzemiennych w środkowym paleolicie. Poprzez analizę przykładów autor ukazuje mechanizmy rządzące klasyfikacją, wskazuje jak cel badań warunkuje interpretację. Podstawą analizy są prace F. Bordes'a, L. Binforda, H. Dibble'a i N. Rollanda oraz S. Mellers'a, które A. J. Tomaszewski omawia pod kątem przydatności do jego badań.

W pracach wyżej wymienionych autorów ta sama sekwencja typów zespołów narzędzi dolno- i środkowopaleolitycznych następująca po sobie w jaskiniach południowofrancuskich interpretowana jest w różny sposób, po pierwsze jako przejaw równoległego istnienia różnych tradycji kulturowych, a tym samym społeczności o różnych kulturach; po

drugie jako przejaw wykonywania różnych czynności przez różne grupy tych samych wspólnot w różnych miejscach i różnych porach roku; po trzecie jako przejaw procesów redukcji narzędzi charakteryzujący się różnym tempem w zależności od funkcji narzędzia; po czwarte jako kompilacja wszystkich powyższych trzech interpretacji.

Artykuł A.J. Tomaszewskiego ukazał w sposób jasny i przejrzysty, jak sposób interpretacji tego samego zjawiska obserwowanego w oparciu o kulturę materialną zależy od założeń i celu badań przyjętych przez archeologów.

W opozycji do powyższych ujęć stoi rozumienie *kultury archeologicznej* w sposób ściśle związany z archeologią tradycyjną, z ujęciem kulturowo-historycznym. Autorzy artykułów z tej grupy uznają kulturę archeologiczną za jednostkę taksonomiczną, istotną w badaniach przeszłych społeczeństw i próbują określić jej relacje z innymi układami społeczno-kulturowymi.

L. Czerniak, w swym artykule, zauważa, iż rezygnacja z pojęcia *kultura archeologiczna* byłaby zbyt poważnym okaleczeniem naszej dyscypliny, prowadzącym nawet do wykluczenia jej poza ramy współczesnej humanistyki. Jednocześnie dostrzega, że zabiegiem wyłącznie formalnym – porządkującym materiał archeologiczny jest coraz precyzyjniejsze wykreślanie schematów kulturowych. Aby pojęcie *kultury archeologicznej* nadal było istotne interpretacja kultury powinna obejmować kulturę rozumianą jako rzeczywistość mentalną, jako system wartości i tradycji, a nie tylko zbiór przedmiotów materialnych w określonym miejscu i określonym czasie. Zauważa, że w archeologii angloamerykańskiej obecnie zaznacza się powrót do problematyki etnicznej. Uważa, że z pojęciem etniczności nadal należałoby łączyć kulturę archeologiczną.

Z nie wszystkimi poglądami, L. Czerniaka wyrażonymi w tym artykule, można się zgodzić. Najbardziej kontrowersyjny wydaje się być sugerowany przez niego powrót do badań nad etnicznością, zaznaczający się obecnie w archeologii zachodniej. Moim zdaniem nowe ujęcie etniczności, które ma na myśli autor, jest przede wszystkim krytyką tradycyjnych ujęć etniczności wyrosłych z nacjonalizmów oraz zachwianiem wiary w możliwości badania etniczności w oparciu o kulturę materialną⁴. Archeolodzy zachodni próbują nawiązać do etniczności nie wypływającej z nacjonalizmów i nadać mu

³ Przede wszystkim: S. Tabaczyński 1993: *Kultura i jej rzeczowe korelaty*; „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 41(1), 5-21.

⁴ Na grunt archeologii przejęto definicję etniczności sformułowaną przez F. Barth'a w 1969 roku w pracy pod jego redakcją „Ethnic groups and boundaries”, Boston.

jakiś aktualny wymiar, definiując ją w odniesieniu do zjawiska percepcji⁵. Etniczność nabrała płynnego charakteru, jest przecież samoświadomością – świadomością siebie samego i własnej grupy formułowaną w zestawieniu z innymi, „obcymi”. Tak definiując etniczność zauważono, że to zjawisko tylko w bardzo małym stopniu bądź wcale nie ulega materializacji. Część archeologii angloamerykańskiej, badając zjawisko etniczności, porzuciła⁶ pojęcie *kultury archeologicznej*, na rzecz funkcjonującego co prawda sporadycznie już dawniej w literaturze archeologicznej pojęcia *stylu*, a więc, moim zdaniem, zaznaczył się w niej postulat odwrotny od sugerowanego przez L. Czerniaka w omawianym artykule.

Podobnie L. Leciejewicz za istotne dla badań przyjmuje operowanie pojęciem *kultura archeologiczna*. L. Leciejewicz w swym artykule próbuje określić relacje zachodzące między podziałami archeologicznymi kontynentu europejskiego na przełomie starożytności i wczesnego średniowiecza, a układami społeczno-kulturowymi w tym okresie, znanymi przede wszystkim ze źródeł pisanych. Uważa, że w materiale archeologicznym czytelna jest granica polityczna oddzielająca świat germańsko-romański od świata słowiańskiego w VIII-IX wieku. Granica polityczna była jednocześnie granicą kulturową, znajdującą wyraz w odmiennych formach osiedli i domostw, kształtach ceramiki, ozdób, stroju, obrządku pogrzebowego etc. Sam jednak zauważa, że nie wszystkie zjawiska związane z etnicznością są dostrzegane przez pryzmat kultury materialnej. Na przykład nieuchwytnie są cechy kultury Hunów i innych koczowników przybyłych do Kotliny Karpackiej. Chwilami wydaje się także,

że zbyt pochopna była rezygnacja przez autora z uwzględniania różnic regionalnych i postrzegania kultury słowiańskiej jako dość jednolitej całości.

M. Parczewski próbuje łączyć pojęcie *kultury archeologicznej* z pojęciem *wspólnoty komunikatywnej* zapożyczonym z językoznawstwa. Autor sądzi, że pojęcie to wykracza poza horyzont badawczy samej lingwistyki i może spełniać ważną rolę w wyjaśnianiu procesów tworzenia się i rozpadu wielkich ugrupowań ludzkich. Jest to pogląd dość kontrowersyjny jeśli spojrzeć na niego przez pryzmat dorobku archeologii tradycyjnej i procesualnej. Na przykład w ramach archeologii procesualnej w latach 80-tych XX wieku podejmowano⁷ próby łączenia zjawisk uchwytnych w kulturze materialnej ze zjawiskami zachodzącymi w sferze językowej. Badania te zostały ostro skrytykowane, krytyka udowodniła⁸, iż zjawiska językowe, w jeszcze mniejszym stopniu niż etniczność, ulegają materializacji.

Nie ulega wątpliwości, że na obecnym etapie rozwoju archeologii istnieje kilka różnych ujęć *kultury archeologicznej*. Ujęcia te wykluczają się nawzajem, lecz funkcjonując na gruncie konstruktywizmu możemy przyjąć, że naturalnym jest, iż w nauce stoją, a wręcz powinny stać, obok siebie różne, opozycyjne nieraz względem siebie paradygmaty. Jednym z takich paradygmatów jest także archeologia tradycyjna, pomimo jej surowej krytyki sformułowanej przez przedstawicieli innych nurtów, które również podlegają podobnej krytyce. Konstruktywizm, mówiąc o wielogłosowości, przemycił do nauki idee tolerancji. Ta idea jest obecna także w omawianej publikacji i niewątpliwie stanowi jej największą wartość.

Adriana Ciesielska

Adres autora:

Dr Adriana Ciesielska
Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego
Instytut Historii
85-758 Bydgoszcz
ul. Przemysłowa 34

⁵ Podsumowanie wielu lat badań nad etnicznością w archeologii zawiera doskonała praca S. Jones 1998 „The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present”, London-New York.

⁶ Tu należy wymienić przede wszystkim prace P. Wiessner: 1983 *Style and ethnicity in the Kalahari San projectile points*; „American Antiquity” t. 48, 253-276, oraz: 1989 *Style and changing relations between the individual and society*; (w:) „The Meaning of Things”, I. Hodder (red.), London, 56-63, a także dyskusję P. Wiessner z J.R. Sackettem: J. R. Sackett 1985 *Style and ethnicity in the Kalahari: a reply to Wiessner*; „American Antiquity” t. 50, 154-160; P. Wiessner 1985 *Style or isochrestic variation? A reply to Sackett*; „American Antiquity” t. 50, 160-165.

⁷ Np. C. Renfrew 1987: *Archaeology and language. The puzzle of Indoeuropean origins*, London.

⁸ Np. J. Robb 1991: *Random causes with directed effects: the Indoeuropean language spread and the stochastic loss of lineages*; „Antiquity” t. 65, s. 287-291.

